

İMPARATORLUKTAN MİLLÎ DEVLETE GİDİŞ SÜRECİNDE ÇALIŞMA TARZI İLE SİVAS KONGRESİ

Hakan UZUN*

Özet

Mondros Mütarekesi'nden sonra İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmeye başlanan ülkeyi kurtarmak amacıyla birçok faaliyette bulunulmuştur. Sivas Kongresi de bu çabalardan birisidir. Kongre'nin, aldığı kararlar açısından, yeni Türk devletinin tarihinin şekillenmesindeki yeri oldukça önemlidir. Ayrıca Kongre çalışma tarzıyla da parlamenter rejim ve demokrasi kültürüne yönelik birtakım düşünce ve davranışların sergilendiği iyi bir örnek olmuş, bu yönüyle de Türk demokrasi tarihine katkıda bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler

Kongre, Sivas Kongresi, Milli Mücadele, Mustafa Kemal Paşa, Demokrasi, Parlamento.

SIVAS CONGRESS WITH ITS WORKING STYLE IN THE TRANSITION PROCESS FROM EMPIRE-STATE TO NATION

Abstract

After the Armistice of Moudros, many attempts were made to save the country from the occupation of the Allied powers. Sivas Congress is one of these attempts.

Because of the vital decisions that were taken, it is considered as a milestone in the formation of the Republic of Turkey. Also the congress has provided a good sample with its working style which some thoughts and behaviors relating to the parliamentary system and the culture of democracy were exhibited. From this perspective Sivas Congress contributed to the history of Turkish democracy.

Key Words

Congress, Sivas Congress, National Struggle, Mustafa Kemal Pasha, Democracy, Parliament.

* Doç.Dr., Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Öğretim Üyesi, Ankara/Türkiye. hakanuzun@ankara.edu.tr

GİRİŞ

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi sonrasında yaşanan gelişmelerle Türk tarihinde yeni bir dönem başlamış ve ülke tam anlamıyla bir kargaşa ortamına sürüklenmiştir. Bir taraftan İtilaf Devletleri I. Dünya Savaşı sırasında kendi aralarında paylaştıkları Osmanlı Devleti'nin topraklarını işgal ederken, diğer yandan azınlıklar yeni yurtlar kurmak için Osmanlı Devleti'ne karşı silahlı bir mücadeleye girişmişlerdir. Bu durum karşısında bazı bölgelerde, işgallere karşı koymak amacıyla protesto gösterilerinde bulunulmuş, bazı yerlerde ise Muhafaza-i Hukuk, Müdafaa-i Hukuk veya Redd-i İlhak gibi cemiyetler kurularak örgütlenme yoluna gidilmiştir. Ayrıca Kuvay-ı Milliye adı verilen milis müfrezeleri de oluşturulmuş ve küçük çapta da olsa yer yer işgalci düşmana karşı silahlı direnişler başlamıştır. Tüm bunların dışında dikkati çeken bir diğer husus da ülkede bütünlüğü sağlayıp, direnişi yaygınlaştırmak amacıyla birçok kongre düzenlenmiş olmasıdır. Bu nedenle 1919 yılı Anadolu'da kongreler yılı olmuştur. (Erikan, 2008: 91)

Tarih edebiyatımıza Tanzimat sonrası, Fransızcadan geçmiş olan ve cemiyetleşme faaliyetleri arttıkça önem kazanan kongre kelimesi, (Konukçu, 2003: 37) *"çeşitli ülkelerden yöneticilerin, elçilerin, delegelerin katılmasıyla yapılan toplantı, kurultay..."* olarak tarif edilmiştir. (Türkçe Sözlük, C.I, 1983: 730) Latince'deki congressus (toplantı) kelimesinden günümüzde yaşayan, batı dillerine giren kongre sözcüğünün genel anlamı ise şöyledir: *"Bilgi ve düşünce alışverişinde bulunmak, gerekiyorsa belli konularda karar almak üzere bir araya gelen insanlar topluluğu"*. Türkiye'de resmî ve günlük dilde, daha çok iki anlamda, *"tüzel kişilerin genel kurullarını ya da belli bir konuyu görüşmek için bir araya gelmiş insan topluluğu"*nu ifade etmek için kullanılmaktadır. (Konukçu, 2003: 37) Kongre kelimesi, Milli Mücadele dönemi açısından ise işgale uğrayan yurdun kurtarılabilmesi için yapılan toplantılar anlamına gelir. (Tanör, 1985: 1137)

Doğrudan doğruya Mustafa Kemal Paşa tarafından düzenlenmiş olan Sivas, Afyon ve Pozantı Kongreleri'nin dışındaki diğer tüm kongreler, Anadolu halkının kendi iradesiyle, bir başka deyişle Mustafa Kemal Paşa'nın yönlendirmesi olmaksızın gerçekleşmiştir. Ülkenin birçok yerinde düzenlenen bu kongrelerden birisi olan Sivas Kongresi, yaşanan işgaller karşısında, mevcut iktidar boşluğundan dolayı savunma amaçlı toplanmışsa da, ülkenin tümünü kurtarmak gibi bir hedefe sahip olması açısından diğerlerinden ayrılmıştır. (Tanör, 1995: 96, 98) Sivas Kongresi'nin hem yapılış biçimi, hem aldığı kararlar açısından ilk ve tek milli kongre olarak kabul edilmesi de onu farklı kılmakta, bu kongre dağınık haldeki Milli Mücadele'yi düzenli, hedefleri olan ve kimlikli bir duruma getirmesiyle dikkati çekmektedir. (Çeçen,

2002: 45) Ayrıca devletin kuruluş felsefesinin temel dinamiklerinden birisi olan milli egemenlik kavramının milletin yaşamına, kaderine hâkim olmasının sağlanması amacıyla birtakım kararların alınması da Sivas Kongresi'nin, yeni Türk Devleti'nin tarihinin biçimlenmesindeki rolünü ve önemini artırmış, bu nedenle çok sayıda araştırmanın konusu olmuştur. Bu incelemede Sivas Kongresi sadece çalışma tarzı ile yeniden kurgulanıp, açıklanmaya çalışılmış, böylelikle çalışmanın sınırları da belirlenmiştir. Kongre'nin çalışma tarzına yönelik doğrudan yapılmış bir inceleme olmamakla birlikte, birçok eserin satır aralarında bu konuya değinildiği görülmüştür. Bu çalışmada, satır aralarında dile getirilen düşüncelerin bir araya toplanmasının yanı sıra yapılan yeni yorumlarla konuya katkı sağlanmaya çalışılmıştır.

İSAMSUN'DAN SİVAS'A

Türk Milli Mücadelesi'nin ve inkılâbının öncüsü olan Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıktığı 19 Mayıs 1919 tarihi Türk devleti ve milletin hayatında oldukça önemli bir yere sahiptir. Nutuk adlı eserinde belirttiğine göre, bu tarihte bile Mustafa Kemal Paşa'nın amacı, milli egemenliğe dayalı bağımsız yeni bir Türk devleti kurmaktır. (G. M. Kemal, C.I, 1999: 18) Bu nedenle, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun ve yapılandırılması işinin, işgale uğramış olan ülkenin kurtarılması sırasında, onunla paralel olarak ve aşama aşama gerçekleştirildiği söylenebilir.

Mustafa Kemal Paşa, Samsun'dan başlayarak gittiği her yerde, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından hemen sonra başlayan işgaller ve bunlara karşı başlatılan münferit direniş hareketlerini tek bir merkezde, bir başka deyişle kendi liderliği altında toplamak için çalışmıştır. Terme'de, Kavak'ta, Merzifon'da, Havza'da, Amasya'da Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetleri'nin kurulmasını sağlayarak, halkı yapılan işgaller karşısında protesto gösterileri yapmaları için teşvik etmiştir. Eldeki her araçtan ülkenin bağımsızlığının sağlanması amacıyla yararlanmayı denemiş, halkı harekete geçirip, kendi kaderine sahip çıkmaya davet etmiş, Amasya'da ülkenin tamamına bir tamim yayımlamıştır. (Atatürk'ün Bütün Eserleri, 1999: 314–316, 379; Atatürk'ün Bütün Eserleri, 2000: 127; Aydoğan, 2000: 28, 43, 49–50; Hüsrev Gerede'nin Anıları, 2002: 31) Daha sonra, Erzurum Kongresi'ne katılmak üzere 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a gitmiş, burada halkın coşkun sevgi gösterileriyle karşılanmıştır. (Dursunoğlu, 1998: 71–74) Erzurum'a geldikten sonra, İstanbul Hükümeti, öteden beri emirlerine uymayan, yetkisini aşan ve İstanbul'a dönmeyi reddeden Mustafa Kemal Paşa'yı görevinden azletmiştir. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa 8–9 Temmuz gecesi askerlik mesleğinden ayrılmak zorunda kalmış ve 9 Temmuz'da Erzurum Vilâyetine verdiği dilekçede askerlik mesleğinden ayrıldığını, milli amaca ulaşınca kadar

hiçbir özveriden kaçınmayarak milletin bağrında çalışacağını bildirmiştir. (G. M. Kemal, C.I, 1999: 64)

Erzurum Kongresi'nin ardından Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, üç hafta daha bu şehirde kalmışlardır. Ağustos ayının sonlarına doğru, Sivas Kongresi için temsilciler toplanmaya başladığından, 29 Ağustos 1919 Cumartesi günü öğleden önce, Erzurum'dan, Sivas'a hareket etmişlerdir. (Goloğlu, 2008: 27)

II. SİVAS KONGRESİ'NİN TOPLANMASI

Milli Mücadele'ye bir bütünlük vermek için (İslam Ans., C.12/2 1988: 385) Sivas'ta milli bir kongre toplanması kararı, Mustafa Kemal Paşa, 20. Kolordu (Ankara) Komutanı Ali Fuat (Cebesoy), 3. Kolordu (Sivas) Komutanı Refet Bey (Bele), Rauf Bey (Orbay), 15. Kolordu (Erzurum) Komutanı Kâzım Karabekir ile Konya'da 2. Ordu Müfettişi Cemal Paşa (Küçük, ya da Mersinli Cemal)'nın arasında geçen görüşmeler sonucunda alınmış ve 22 Haziran tarihli Amasya Tamimi ile bütün ülkeye duyurulmuştur. (Akşin, 2007: 128; Tanör, 1985: 1146) Tamimde, vatanın bütünlüğü ve milletin bağımsızlığının tehlikede olduğu, hükümetin ise İtilaf Devletleri'nin tesir ve denetiminde bulunduğu, bu durumda milletin bağımsızlığını yine milletin azim ve kararının kurtaracağı belirtildikten sonra, milli bir heyetin oluşturulmasının zorunluluğu dile getirilerek, Sivas'ta milli bir kongre toplanmasına karar verildiği söylenmiş ve her livadan üç temsilcinin seçilerek Sivas'a gönderilmesi istenmiştir.¹

Sivas Kongresi'nin toplanması ile ilgili olarak gerekli hazırlıkların yapılması konusunda Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Sivas Şube Başkanı Müftü Abdurrauf Efendi ile birlikte Sivas eski mebusu Rasim Bey, Sivaslı çiftlik sahibi Emir Paşa, Kolordu Komutanı Albay Selâhattin Bey ile Dr. Albay İbrahim Tali (Öngören) Beyler birlikte çalışmışlardır. (Goloğlu, 2008: 24)

¹ Amasya Genelgesi'nin konuyla ilgili maddeleri şöyledir: "1. Vatanın bütünlüğü, milletin bağımsızlığı tehlikededir. Merkezi hükümetimiz İtilaf devletlerinin tesir ve denetimi altında kuşatılmış bulunduğundan üzerine aldığı sorumluluğun icaplarını yapamamaktadır. Bu hal milletimizi yok olmuş tanıtıyor. Milletin bağımsızlığını yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır. Milletin hal ve vaziyetini göz önünde tutmak ve haklarının sesini cihana işitmek için her türlü tesir ve denetimden uzak bir milli heyetin varlığı elzemdir. Bunun için haberleşerek her taraftan gelen teklif ve milli arzu üzerine Anadolu'nun her bakımdan en emin mahalli olan Sivas'ta milli bir kongrenin süratle toplanması kararlaştırılmıştır. Bunun için tekmil Osmanlı vilayetlerinin her sancağından ve parti ihtilafı nazari dikkate alınmaksızın muktadir ve milletin itimadına mazhar üç kadar kişinin mümkün olan süratle yetişmek üzere hemen yola çıkarılması icap etmektedir. Her ihtimale karşı bunun bir milli sır halinde tutularak dağdağaya mahal verilmemesi ve lüzum görülen mahallerde seyahatin kendini tanıtmadan yapılması. 2. Doğu Vilayetlerimiz adına 10 Temmuz'da Erzurum'da toplanması kararlaştırılan kongre için söz konusu vilayetlerin Müdafai Hukuku Milliye ve Reddi İlhak cemiyetlerinden seçilen üyeler zaten Erzurum'a doğru yola çıkarılmışlardır. O vakte kadar diğer vilayetlerimizin delegeleri de Sivas'a varabileceklerinden Erzurum Kongresi'nin üyeleri de uygun görebilecekleri zamanda genel toplantıya dahil olmak üzere Sivas'a hareket edeceklerdir." (Atatürk'ün Bütün Esreri, C. 3, 2000: 105-106);

Sivas Kongresi, 1893'te "*mülki idadi*" olarak yapılmış bulunan o günkü "*sultani*" binasında, (Goloğlu, 2008: 24; Yiğit, 2004: 154) 4 Eylül 1919'da başlamış, 11 Eylül'de sona ermiştir. Gerçekten Amasya Tamimi'ne göre bir an önce toplanması gereken Sivas Kongresi'nin toplanması işi gecikmiş ve ancak 38 kişiyle toplanabilmiştir.² Kongreye çok az sayıda delegenin katılması kongrenin karşılaştığı ilk ve en önemli sorunlardan birisi olmuştur. Bu durumu aşmak için Mustafa Kemal Paşa yanındakilerden bazılarını kongreye, birer ilin temsilcisi olarak atamıştır. Böylelikle Goloğlu'nun deyimiyle, Sivas Kongresi'ndeki temsilcilerin bir kısmı "*illerden gelme*" bir kısmı ise "*Sivas'ta atama*" ile kongreye dâhil edilmişlerdir. (Goloğlu, 2008: 75) Bu arada Kolordu Komutanlığından istifa eden Refet Bey (Bele) Samsun'dan, Mazhar Müfit (Kansu) de Hakkâri'den temsilci olmuşlar, temsilciler arasında bulunan Tıp Fakültesi öğrencisi Hikmet Bey (Boran) ile Denizli temsilcisi Hukuk öğrencisi Necip Ali (Küçüka) de gençlikleri ile dikkatleri çekmişlerdir. (Turan, 1991: 224–225) Rumeli'den ve Batı Anadolu illerinin çoğundan ise kimse gelmemiş, birkaç ilden gelenler de herhangi bir milli kuruluş tarafından seçilip gönderilmemişlerdir. Bu kişiler ya ilin ileri gelenlerince uygun görülmüşler, ya da kendiliklerinden gelmişlerdir. Temsilciler konusunda yaşanan bir diğer sıkıntı da bazılarının farklı gün ve zamanda kongreye katılmış olmalarıdır. Örneğin, üç Denizli temsilcisi Kongre'nin açılışından bir gün sonra Sivas'a gelirken, Kayseri temsilcileri Sivas'a ancak Kongre'nin son günü ulaşabilmişlerdir. (Goloğlu, 2008: 74, 76)

Erzurum Kongresi'nde belirlenmiş olan Heyet-i Temsiliye³ 3 Eylül günü kongre hazırlıklarını gözden geçirmiş ve Sivas Kongresi'nin gündemini şöyle belirlemiştir:

1. Başkanlık Kurulu seçimi,
2. Erzurum Kongresi tüzük ve bildirisi üzerinde görüşmeler ve değişiklik önerileri,
3. Kongre üyelerinden yirmi beş kişinin hazırladıkları raporun tartışılması ve görüşülmesi,
4. Üyelerin öneri ve dilekleri. (Turan, 1991: 223; Goloğlu, 2008: 85)

² Sivas Kongresine katılan temsilcilerin kaç kişi ve kimler olduğu konusunda farklı kaynaklarda, farklı sayılar verilmekte olup, rakamlar 29 ile 38 arasında değişmektedir. (Denizli, 1996: 53–65) Aslında kongreye 61 sancaktan üç temsilcinin gelmesi ve temsilci sayısının 183 olması gerekirdi. 21 sancak bulunan doğuyu, Şarkı Anadolu Müdafai Hukuk Cemiyeti'nin temsil ettiği düşünülürse, bunun dışındaki sancaklardan 120 temsilcinin gelmesi beklenirdi. Bu kadar az bir katılım karşısında Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları kongreyi başarısız bulmuş ve "*Büyük Anadolu Kongresi*" adını verdikleri yeni bir kongre toplamak için çağrılar göndemişlerdir. Ancak ilerleyen süreçte Sivas Kongresi'nin başarılı sonuçlar vermesi üzerine bu girişimden vazgeçilmiştir. (Akşin, 2007: 136)

³ Heyet-i Temsiliye Milli Mücadele'yi yürütmek amacıyla Erzurum Kongresi'nde kurulmuş, dokuz kişiden oluşan ve başkanlığını Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı bir kuruldur. Başlangıçta yetki ve görevleri bakımından sınırlı olan Heyet-i Temsiliye, Sivas Kongresi'nin sonunda 11 Eylül 1919 tarihinde görev ve yetkileri genişletilerek on altı kişiden oluşan bir kurul haline getirilmiştir. Heyet, Sivas Kongresi'nden sonra daha da önem kazanmış, tüzüğünde de belirtildiği üzere Ankara'da yeni meclis açılınca kadar "geçici" hükümet görevini üstlenmiştir. Heyetin en büyük özelliği, vatanın bütününe temsil eden yasal bir kuruluş olmasıdır. (Yalçın, 2009: 28; Baykal, 1974: VII-XII)

III. KONGRE'NİN ÇALIŞMA TARZI

Sivas Kongresi Milli Mücadele tarihinde, ülkede milli bir birlik oluşturulması konusunda son derece önemli bir yer edinmesinin yanı sıra çalışma tarzıyla da Türk demokrasi tarihinde önemli bir yere sahip olmuştur. Kongrenin her aşamasında yaşanan gelişmeler, milli irade kavramının Türkiye'deki gelişim seyrinin izlenmesi açısından iyi birer örnek oluşturmuştur. Sivas Kongresi'nin çalışma tarzı bakımından incelenmesi gereken ilk konu kongredeki görüşmelerdir.

Sivas Kongresi'ndeki görüşmeler, her gün itibarıyla birleşimler ve birleşimler de oturumlar halinde yapılmıştır. 4 Eylül'den 11 Eylül'e kadar sekiz birleşim gerçekleştirilmiştir. 6 Eylül Cumartesi, Kurban Bayramı'nın birinci günü olduğundan toplantı yapılmamış, onun yerine 9/10 Eylül Çarşamba gecesi ilave bir birleşim gerçekleştirilmiştir. 11 Eylül'e kadar geçen sekiz gün boyunca, sabahları komisyon çalışmalarına ayrılmış, genel oturumlar hep öğleden sonraları yapılmıştır. Kongre görüşmeleri bir tutanak altına alınmıştır. Kongrenin gündemine gelince, birçok konu görüşülmüş, tartışılmış ve bunlarla ilgili olarak esaslı kararlar alınmıştır. Bunları üç ana başlık altında toplamak mümkündür: Birincisi Kongrenin iç düzeniyle ve çalışma yöntemiyle ilgili olanlar, ikincisi dış siyasetle ilgili konular ve üçüncüsü de ülkenin iç durumuyla ilgili gelişmelerdir. (Akbulut, 2002: 127; Turan, 1991: 225)

Kongre görüşmeleri çok büyük bir oranda Mustafa Kemal Paşa tarafından yürütülmüştür. Kendisi görüşmeler boyunca sürekli olarak nazik, yumuşak ve uzlaştırıcı bir tutum izlemiştir. Bunun nedeninin zaten çok az sayıda temsilcinin katıldığı kongrede herhangi bir ayrılığın yaşanmasına engel olmak ve kongreden mücadelede ihtiyaç duyduğu yetkileri almak olduğu söylenebilir. (İğdemir, 1999: XII)

Görüşmeler sırasında yaşananlara özet bir şekilde bakılacak olunursa; 4 Eylül 1919 Perşembe günü Mustafa Kemal Paşa'nın kongreyi açış konuşmasından sonra gündem maddelerinin görüşülmesine geçilmiş ve Başkanlık divanı seçimi yapılarak, Mustafa Kemal Paşa kongre başkanı olarak seçilmiştir. 5 Eylül 1919 Cuma günü, gündemin ikinci maddesine geçilmesinden önce temsilciler tarafından verilen iki önerge görüşülmüş ve kabul edilmiştir. Bu önergelerden birisi, temsilcilerin hiçbir kişisel istek peşinde koşmayacaklarına, İttihat ve Terakkiyi canlandırmayacaklarına dair yemin etmeleri, diğeri ise Kurban Bayramı münasebetiyle padişaha tebrik ve bağlılık telgrafı çekilmesiyle ilgiliydi. 7 Eylül 1919 Pazar günü, gündem dışı görüşmeler bitmiş ve gündemin ikinci maddesinin görüşülmesine başlanılmıştır. Bu madde gereğince, Erzurum Kongresi'nde kabul edilen esaslar ve tüzük maddeleri birer birer okunmuş, bazı maddeler aynen ve bazı maddeler ge-

nel niteliğe sokulup değiştirilerek kabul edilmiştir. Bu arada, bazı temsilcilerin verdikleri önergeler üzerine, tehlikeli bir durum karşısında acele ve sert kararlar alınması ve uygulanması sırasında neler yapılabileceği, Yunanlıların Aydın ve öteki şehir ve kasabaları ele geçirmelerine karşı ne gibi tedbirler alınabileceği, Eskişehir ve Samsun bölgesindeki İngiliz askerlerine karşı ne yapılabileceği, Doğu Anadolu'daki Ermeni çeteleriyle nasıl mücadele edileceği ve Rusya'dan gelen Rum göçlerinin nasıl durdurulacağı, içteki yıkıcı propagandalara karşı nasıl bir tavır alınacağı ve İstanbul Hükümeti'nin nasıl düşürüleceği gibi konular ele alınmıştır. 8 Eylül 1919 Pazartesi günü ile 9 Eylül 1919 Salı günü manda konusu görüşülmüş, 10 Eylül 1919 Çarşamba günü de Ali Fuat Paşa Umum Kuva-yı Milliye Komutanlığı'na seçilmiş, mali konular görüşülmüş ve kurulacak teşkilatın maddi ihtiyaçları üzerinde durularak, İrade-i Milliye gazetesinin çıkarılmasına karar verilmiştir. 11 Eylül 1919 Perşembe günü ise Heyet-i Temsiliye oluşturulmuştur. (İğdemir, 1999: 1-106)

Sivas Kongresi toplandığında bir Başkanlık Divanı oluşturulmuş, bir başkan, iki başkan vekili, iki de kâtip üye seçilmiştir. Kongrede bazı komisyonlar da kurulmuştur. Bunları şöyle sıralamak mümkündür: Kongre toplanmadan bir İhzari Encümen (Hazırlık Komisyonu) kurulmuş ve bu komisyon bir gündem hazırlamıştır. Kongre açıldıktan sonra ise Tedkik-i Vesaik Encümeni (Belgeleri İnceleme Komisyonu) oluşturulmuştur. Geçici olarak kurulmuş olan bu komisyon, Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey (Orbay) ve Hoca Raif Efendi'den meydana gelmiştir. Görevi temsilcilerin seçilmiş oldukları yeri gösteren belgeleri incelemek ve uygun görüşle Kongre Genel Kurulu'na sunmaktır. Ayrıca bir de Rauf Bey (Orbay), Bekir Sami, Ahmet Nuri, Osman Nuri, Hoca Raif Efendi, Mustafa Kemal Paşa ile Hüseyin Sami Bey'den oluşan yedi kişilik bir Teklif Encümeni kurulmuştur. Bunun görevi de çeşitli görüşleri incelemek ve Başkanlık Divanı'na sunmak, gerekirse yeni komisyonların kurulmasını önermektir. (Akbulut, 2002: 125-126; İğdemir, 1999: 8-9) Kongre temsilcileri komisyonları oluştururken uzmanlığa dayalı iş bölümüne de önem vermişlerdir. Herhangi bir komisyon oluşturulurken, komisyona seçilecek üyelerin konuyu bilenlerden olmasına dikkat etmişlerdir. Hatta seçilenlerin bazıları konu hakkında yeterli bilgi ve birikime sahip olmadıklarını düşünmüşlerse, seçildikleri halde komisyonlara girmekten kaçınmışlardır. (İğdemir, 1999: 82)

Sivas Kongresi tutanaklarına göre, Kongre 4 Eylül 1919 Perşembe günü, öğleden sonra Zevâlî saate⁴ göre 3'te açılmıştır.⁵ Gelenek olarak kongrenin,

⁴ Zevâlî saat: Alafranga saat, öğle vaktini esas alan saat. (Devellioğlu, 1982: 1423)

⁵ Sivas Kongresi'nin tutanakları dışında, Yunus (Nadi), Hüseyin (Gerde) de kongrenin başlama saatini üç olarak aktarıyor. Şevket Süreyya (Aydemir), Ali Fuat (Cebesoy), Mustafa Kemal Paşa, Mazhar Müfit (Kansu) kongrenin saat ikide

en yaşlı üyesinin yapacağı konuşma ile açılması ve sonra da kongre başkanını seçtirip yerini ona bırakması gerekirdi. Ancak toplantı alışılmış usullerin dışında, bu toplantının düzenleyicisi ve davetçisi olan Mustafa Kemal Paşa tarafından geçici başkanlık üzerine alınarak açılmış ve Mustafa Kemal Paşa kürsüye gelerek açılış konuşmasını yapmıştır. (İğdemir, 1999: 1; Goloğlu, 2008: 73) Konuşması sırasında, Mondros Mütarekesi'nden sonra gelişen olayları özetleyerek, (G. M. Kemal, C.III, 1999: 1286–1294) *“Millete ait olan, milletle ilgili bulunan”* (Ersoylu, 1991: 2) anlamına gelen *“milli”* kavramını sıklıkla kullanmış ve konuşmasında *“irade-i milli”*, *“istiklal-i milli”*, *“milli vicdan”*, *“milli cemiyet”*, *“amal-ı milli”*, *“ruh-ı milli”*, *“revatib-ı müşterake-i milliyet”*, *“tarih-i milli”*, *“kudret-i milli”*, *“cereyan-ı milli”* gibi kavramlara geniş yer vermiştir. Böylelikle Milli Mücadele'nin temel dayanaklarından birisi olan *“millilik”* düşüncesi ile bu dayanağın en somut yansıması olan millete verilen önem Mustafa Kemal Paşa'nın konuşmasına da yansımıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın konuşması sırasında en sık kullandığı kavram ise *“millet”* (yirmi bir kez) olmuş ve böylece milletin kendisi açısından hem eylem hem de ilke yönünden ne derece önemli olduğuna vurgu yapmıştır. Ayrıca bu durum onun Milli Mücadele sırasında Anadolu'daki halkı bir araya getirme, onlara mücadele azmi kazandırma, bir millet oluşturma ve millet iradesini milletin kaderine hâkim kılma düşüncesinin bir yansıması olarak da yorumlanabilir. Mustafa Kemal Paşa'nın milletle birlikte kullandığı diğer kavramların *“vatan”*, *“halas”*, *“ittihat”*, *“ittifak”*, *“memleket”*, *“adilane”*, *“müstakil”*, *“mukaddesat”*, *“yekvücut”*, *“namus”*, *“istiklal”*, *“müdafaa”*, *“hukuk”* olması ise Milli Mücadele döneminde milleti bu kavramlarla bütünleştirme, millette bağımsız bir vatan bilinci oluşturma gayretlerini sergiliyor olmalıdır.

Konuşmasında memleket ve ordu kavramlarını da kullanan Mustafa Kemal Paşa'nın milletten sonra en sık kullandığı diğer kavram ise yedi kez dile getirdiği *“vatan”* olmuştur. Bu kavramla birlikte *“mukaddesat”*, *“mukadderat”*, *“yekpare”*, *“millet”*, *“halas”* gibi kavramları kullanmış, böylelikle Milli Mücadele yıllarının önceliklerini yansıtmıştır.

Bunların dışında, Sivas Kongresi temsilcilerine seslenirken onlardan olumlu bağlamda söz etmiş ve onları *“münevveran”* ve *“hamiyetperveran”* gibi kavramlarla niteleyerek övmüştür. Konuşmasında fazla olmamakla birlikte olumsuz değerlerle yüklü ifadeler de yer veren Mustafa Kemal Paşa, *“Yunanlılar”* (3 kez) ve *“Ermenilerden”* (2 kez) olumsuz bağlamda söz ederek, bunlarla birlikte *“tecavüz”*, *“zalim”*, *“canavar”*, *“fecayı”*, *“vahşet”* ve

“zulüm” kavramlarını kullanmıştır. Ayrıca “*Düvel-i İtilaflıye*” (dört kez) ile “*Pontus Krallığı*” (bir kez) düşüncesinden de olumsuz bağlamda söz etmiştir. Diğer yandan, Damat Ferit Paşa’nın isminden (bir kez) ve İstanbul Hükümeti’nden de (altı kez) olumsuz bağlamda söz ederek, İstanbul Hükümeti ile birlikte “*zayıf*”, “*güçsüz*”, “*zaaf*”, “*acz*”, “*ihmalkâr*”, “*mütemerridane*”, “*mahsur*”, “*istiklalini zayı etmiş*”, “*gayr-i meşru*”, “*amal-i milliye*”, “*muhalif*” gibi olumsuz birtakım kelime ve kavramlar kullanmıştır. Böylelikle Milli Mücadele sırasında yaşanan iç ve dış sıkıntıların kaynaklarına işaret etmiştir. Ancak konuşmasında en olumsuz yaklaşım ve nitelimenin Damat Ferit’e ve onun başında bulunduğu hükümete yönelik olduğu dikkati çekmektedir. Bu durum, Milli Mücadele’de bir yandan işgalci güçlere, diğer yandan da İstanbul Hükümetlerine karşı nasıl esaslı bir mücadele verildiğini gösterdiği gibi, içeride yaşanan bu iç mücadeleye karşı nasıl büyük bir tepki oluştuğunu yansıtmaya açısından da önemlidir.

Mustafa Kemal Paşa’nın kongreyi açış konuşmasından sonra söz alan İsmail Fazıl Paşa kongre başkanlığının birer gün veya birer hafta dönüşümlü olarak yapılmasını teklif etmiş bunun da üyenin adının veya seçim bölgesinin ilk harfinin alfabetik sıraya konularak yapılmasını önermiştir. Böylece kongre üzerinde hem kişi hâkimiyeti olmayacak hem de kongreyi takip edenler üzerinde olumlu bir etki bırakılmış olacaktı. İsmail Fazıl Paşa’nın bu teklifi, yapılan oylama sonucunda kabul edilmemiş ve tutanaklara göre, Mustafa Kemal Paşa oybirliği ile kongre başkanlığına seçilmiştir.⁶ İsmail Fazıl Paşa’nın bu önerisi, bazı üyelerin, Mustafa Kemal Paşa’nın aynen Erzurum Kongresi’nde olduğu gibi Sivas Kongresi’ne de başkan olmasına karşı olduklarını göstermiştir. Aslında Bekir Sami Bey’in evinde Rauf Bey (Orbay)’in de katıldığı bir toplantıda başkanlık için böyle bir karar alındığı söylentileri yayılmıştır. (Kansu, 1988: 211–218; G. M. Kemal, C.I, 1999: 16; Yiğit, 2004: 155) Bu yaşananlara bir başka açıdan bakıldığında ise Kongre’nin toplanmasında öncü bir role sahip olan ve Erzurum Kongresi’nde oluşturulan Heyet-i Temsiliye’nin başkanı sıfatını taşıyan Mustafa Kemal Paşa’nın, kendisinin başkan seçilmesini önlemek için yapılan bu öneriyi bir tepki göstermeden oylamaya koymuş olması dikkati çekmektedir. Hatta Mustafa Kemal Paşa’nın bunu engellemek adına hukuk dışı bir adım atmamış olması, kongrenin yasal, özgürlükçü ve demokratik ortamını yansıtmaya bakımından önemli bir örnek olarak kabul edilebilir. Ayrıca Kongre’de, Anadolu’daki fiili iktidarı meclis açılıncaya kadar elinde tutmuş ve

⁶ Kongrede Rauf Bey birinci başkan vekilliğine, Bekir Sami Bey ikinci başkan vekilliğine, İsmail Hami ve Mehmet Şükrü Beyler de divan kâtipliklerine seçilmişlerdir. Bekir Sami Bey’in görev almamakta ısrarı üzerine İsmail Fazıl Paşa onun yerine tayin edilmiştir. (İğdemir, 1999: 1–2) Mazhar Müfit Kansu’nun hatıratında ise Mustafa Kemal Paşa’nın gizli oylamayla yapılan bir seçimde üç olumsuz oya karşın başkan olduğu yazılmıştır. (Kansu, 1988: 218)

geçici bir hükümetmiş gibi davranmış olan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve onun yürütme organı Heyet-i Temsiliye'nin kuruluş beyannamesinin, Cemiyetler Kanunu'na göre hazırlanmış olarak, 11 Eylül 1919'da Sivas vilayetine verilmesi de (Tanör, 1985: 1148; Tanör, 1995: 113) kongrenin çalışma yönteminin yasallığını, hukuka ve kanunlara gösterdiği özeni sergilemesi açısından önemlidir.

Kongre'de gündeme geçilmeden önce temsilcilerin yapacakları yemin ve padişaha yazılacak telgraf konusunun öne alınması, iki gün sürecek tartışmalara yol açmıştır. Hazırlık komisyonu adına söz alan İsmail Fazıl Paşa, milli hareketin içinde yer alanların particilikle suçlandıklarını, bu propagandanın da etkili olduğunu öne sürmüş, bu nedenle üyelerin hiçbir partinin izinde olmadıklarını ve duygusallıkla hareket etmediklerini yeminle belirtmeleri gerektiğini söyleyerek, düzenledikleri yemin metninin kabulünü istemiştir. Böyle bir yemin metnine gereksinim olup olmadığı uzun bir süre tartışılmış, öneri yeniden komisyona gönderilmiş ve ancak ertesi günü metin üzerinde bir anlaşmaya varılmıştır. Bundan sonra her temsilcinin yemin etmesini sağlamak için, üyelerin toplantı salonunun kapısı önünde, birer birer metni okuyarak dışarı çıkmaları gibi bir yöntem uygulanmıştır. Mazhar Müfit (Kansu)'in aktardığına göre bir tek kendisi hariç olmak üzere diğer temsilciler yemin etmişlerdir. Metin şu şekildedir: "Saadet ve selat-ı vatan ve milletten başka hiçbir maksadı şahsi takip etmeyeceğime, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ihyasına çalışmayacağıma, mevcut furuku siyasiyeden (siyasal partiler) hiçbirinin emeli siyasisine hadim (yardımcı) olmaya-acağıma vallahi billahi." Yeminde de açıkça görülebileceği gibi, Kongre üyeleri, savaşın tek sorumlusu sayılan ve toplumun birçok kesiminin tepkisini çeken İttihat ve Terakki ile aralarına mesafe koymuşlar, kendilerini sadece temsil ettikleri kesime bir başka deyişle millete karşı sorumlu hissetmişler, siyasetten uzak durduklarını ve tek endişelerinin vatan olduğunu söylemişlerdir. İkinci günün bir başka toplantısında da padişaha yazılacak telgraf konusu ele alınmıştır. Bu telgrafta, devlet ve millet haklarının ayaklar altına alındığı söylenerek, bu dönemde Mebuslar Meclisi'nin hâlâ toplantıya çağrılmadığına değinilmiş ve yurdun çöküntüye uğramaması için gereken önlemleri almak amacıyla Sivas'ta bir genel kongre toplandığı belirtilmiştir. Ayrıca kongrenin yüce halifelik makamına olan bağlılığı da vurgulanarak padişahın, ertesi gün başlayacak olan Kurban Bayramı kutlanmıştır. Telgraf konusunda da değişik görüşler öne sürülmüş ve sonunda metin oy çokluğuyla kabul edilmiştir. (İğdemir, 1999: 2-28; Turan, 1991: 225-226; Kansu, 1988: 220; Yiğit, 2004: 156) Kongre görüşmeleri sırasında yaşanan bu olaylardan hareket ederek, Kongre'de parlamento yöntemlerinin uygulandığı, kararların serbest bir tartışma ortamında, hep oylamayla ve onun sonucuna

göre alındığı söylenebilir. Bu durum, temsilcilerin istek ve iradelerine gösterilen saygı açısından önemlidir. Dönemin gazetecilerinden Yunus Nadi ile araştırmacı Bülent Tanör'e göre de kongre temsilci olarak çok kalabalık olmamasına karşın, Meclis-i Mebusan'ın görüşmelerini hatırlatacak bir türde çalışmıştır. (Nadi, 1955: 85; Tanör, 1995: 106–107, 109, 112–114, 118–119)

Çalışmaları sırasında, yasallık kavramına önem verilen,⁷ mevcut yasa, yönetmelik ve kurallara uyma konusunda, dikkatli olunan ve hassas davranılan (İğdemir, 1999: 79–80, 96) Sivas Kongresi'nde alınan tüm kararların yürürlükteki hukuk ve anayasa düzenine uyduğu da söylenemez. Nitekim Tanör'ün deyişiyle, *"Kongre mevcut devlet yönetimine alternatif olabilecek yeni bir siyasal iktidar çekirdeği yaratma hazırlığı içindeydi. Bu konuda Erzurum kararları da onun elinde değerli bir malzeme olarak kullanılmayı bekliyordu. Sivas Kongresi, daha önce Erzurum'da kabul edilmiş olan ilkeleri ve tüzüğü, bölgesellik taşıyan yanlarından arındırarak genelleştirdi ve ulusallaştırdı, İtilaf devletlerine karşı daha açık ve cesur bir tavır aldı."* (Tanör, 1985: 1148)

Sivas Kongresi'ni Erzurum Kongresi ile kıyaslayan tarihçi Sina Akşin de farklı bir açıdan ancak benzer bir yaklaşımla, Sivas Kongresi'nin *"...daha ileri derecede devrimci bir niteliğe sahip"* olduğunu ileri sürmüştür. Akşin'e göre, Sivas Kongresi'ne katılan temsilciler daha sert ve radikal kararlar alabilecek bir özelliğe sahiptirler. Nitekim Ali Galip Olayı⁸ henüz tam olarak netleşmeden, temsilciler kongrede Damat Ferit Paşa Hükümeti'ni iktidardan düşürmeyi amaçlayan, mebus seçimlerinin hızlandırılması için devlet örgütlerine el konulmasını öneren konuşmaları açıkça yapmışlardır. (Akşin, 1992: 515–516)

Temsilcilerin bu durumuna dikkat çeken bir diğer tarihçi de Dursun Ali Akbulut olmuştur. Akbulut'un konuyla ilgili olarak belirttiği görüşleri şu şekildedir: *"Kongreye katılanların bütünü olmasa da önemli bir bölümü görevlerinin yeni bir cemiyet kurmak, ya da müdafaa-i hukuk cemiyetlerini aynı çatı altında toplayacak yeni bir tüzük hazırlamak ve bir beyannâme hazırlamaktan ibaret olmadığına inanmışlardı. Bu gruba dahil olanlar "inkılâp"tan söz ediyorlar, "azim bir inkılâba hazırlanmak için burada toplandıklarını söylüyorlardı."* (Akbulut, 2002: 126)

Kongre sırasında, temsilcilerden birisi olan Ahmet Nuri Bey'in dile getirdikleri de bu düşünceleri destekler niteliktedir. Ahmet Nuri Bey, Kongre görüşmelerinin gizli olmasını istediği konuşmasında şunları söylemiştir:

⁷ Münci Kapani "Yasallık Kavramını" şöyle açıklamıştır: "Yasal bir yönetim, pozitif hukuka, yürürlükteki hukuk kurallarına uygun olan bir yönetimdir." (Kapani, 1999: 181)

⁸ Ali Galip Olayı: İstanbul Hükümeti, Sivas Kongresi'ni dağıtmak ve Mustafa Kemal Paşa ile arkadaşlarını yakalatmak için, Elazığ Valisi Ali Galip'i görevlendirmiştir. Ancak Ali Galip'in bu teşebbüsü önlenmiş ve bu olay, bir süre İstanbul Hükümeti ile Anadolu'nun ilişkisinin kesilmesine, Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin istifasına neden olmuştur. (G. M. Kemal, C.I, 1999: 159 vd)

“Kongremiz pek fedakârane bir surette toplanmıştır; bunun için hariçten hiçbir kimsenin müzakeratımıza vâkıf olmasını istemem; burada bir çok mühim şeyler görüşülecektir; bu sebeple zabıt kâtipleri de ayrıca tahlif edilmelidir; biz bir inkılâp kongresiyiz.” (İğdemir, 1999: 14–15)

Sivas Kongresi çalışmaları 11 Eylül 1919’da saat 13.30’da sona ermiştir. Kongre görüşmeleri dışarıya kapalı, gizli bir şekilde yürütülmüş, (Nadi, 1955: 87–88; İğdemir, 1999: 14–16) kongre bittikten sonra halka açık bilgilendirme toplantısı yapılmıştır. (Hüsrev Gerede’nin Anıları, 2002: 79; Kansu, 1988: 251)

Kongre başlamadan önce ve kongredeki görüşmeler sırasında, birbirlerinden farklı düşüncelere sahip kişi ve gruplar kendi düşüncelerini kabul ettirebilmek için propaganda ve kulis çalışmaları da yapmışlar, özellikle de manda görüşmeleri sırasında, birbirlerini alt edebilmek için, siyasetin tüm inceliklerini kullanmış ve bu amaçla birçok yönteme başvurmuşlardır. Örneğin anılarında anlattıklarına göre, Mustafa Kemal Paşa’nın kongreye başkan seçilmesini engellemeye çalışan ve Amerikan mandasını savunanların yürüttükleri faaliyetler karşısında, İbrahim Süreyya (Yiğit) ve Mazhar Müfit (Kansu) de *“Ya istiklal, ya ölüm”* parolasına uygun hareket edilmesini ve yapılan bu mücadelenin başarıya ulaşabilmesi için Mustafa Kemal Paşa’dan daha uygun bir lider bulunamayacağı düşüncesini işlemişlerdir. (Kansu, 1988: 240; Yiğit, 2004: 155–158)

Kongre çalışmaları sırasında, metinlerin hazırlanmasında da son derece titiz davranılmış, yanlış yorumlama ya da anlam kayması olasılığına karşı cümleler çok dikkatli bir şekilde yazılmaya çalışılmış, hatta sözcükler özenle seçilmiştir. (Akbulut, 2002: 129)

Kongre tutanaklarından anlaşıldığına göre, temsilcilerin konuşmaları sırasında birbirlerine karşı imalarda bulunup, sert ve suçlayıcı bir üslup kullanmalarına karşın (İğdemir, 1999: 3–4) genelde birbirlerine karşı ağır, kırıcı ve kaba sözler kullanmadıkları, tartışmalarını belli bir saygı çerçevesi içinde yaptıkları, düşüncelerini savunurken ısrarcı, ancak uzlaşmaya da hazır bir tavır sergiledikleri anlaşılmaktadır.

Kongre çalışmaları, somut bir tehdit altında yürütülmüş, İstanbul Hükümeti kongreyi dağıtmak için her yola başvurmuştur. Ancak onun bu çabaları sonuçsuz kalmış ve İstanbul Hükümeti kendi sonunu hazırlamıştır. (Mango, 2004: 297–298)

Anadolu’nun diğer yerlerinde yapılan kongrelerde silahlı güç oluşturmak ve kullanmak, vergi koymak ve toplamak, kamu düzenini sağlamak, ekonomik ve sosyal hayatı düzenlemek amacıyla bazı kurallar koymak ve uygulamak, yabancı ülkelere temsilciler göndermek vb. devlete ait sorumluluklar üstlenilmiş ve yetki kullanılmıştır. Aynı durum Sivas Kongresi’nde

de yaşanmış ve Kongre aldığı kararlar ve bu sırada yaptığı faaliyetlerle ülkede otorite boşluğu olmasından da kaynaklanan bir ortamda devlete ait bir sorumluluk üstlenmiş ve devletin koyabileceği kurallar uygulamıştır. Kongre bir yürütme kurulu, bir hükümet gibi hareket ederek İstanbul Hükümeti tarafından 20. Kolordu Komutanlığı görevinden alınmış olan Ali Fuat Bey (Cebesoy)'i, ileride Batı Cephesi Komutanlığı'na dönüştürülecek olan Umum Kuvay-ı Milliye Komutanlığına atamıştır. (Tanör, 1995: 99-100)

SONUÇ

Milli Mücadele sırasında toplanan yerel ya da bölgesel kongrelerin, milli irade kavramının gelişimine ve Milli Mücadele'nin başarıya ulaşmasına önemli katkıları olmuştur. Sivas Kongresi de bu anlamda diğer kongrelerden çok farklı değildir. Buna karşın bu kongreyi diğerlerinden daha farklı ve önemli kılan en belirgin özelliği, bölgesel bir kongre olan Erzurum Kongresi'nde alınan milli düzeydeki kararların, burada tüm milletin ortak kararı haline getirilmiş olmasıdır.

Sivas Kongresi'nde alınan kararların, Türkiye'nin geleceğinin şekillenmesine çok önemli katkılar sağladığı bir gerçektir. Bununla birlikte milli iradenin bir kongrede milli düzeyde ilk kez örgütlendiği bu kongrenin çalışma tarzıyla da Türk demokrasisinin gelişimi açısından iyi bir örnek oluşturduğu düşünülebilir.

Kongre'nin çalışma tarzı her şeyden önce karşılıklı görüş alış verişine, tartışmaya dayalıdır. Görüşmeler sırasında bazı konular çok uzun bir süre tartışılmasına karşın, temsilciler birbirlerini sabırla dinlemişler ve düşüncelerini karşılıklı olarak birbirlerine aktarmışlardır. Tutanaklara göre, zaman zaman anlaşmazlıklar olmasına ve temsilcilerin birbirlerine karşı sert bir üslup kullanmasına karşın birbirlerine hakaret etmedikleri, sınırları fazla zorlamadıkları anlaşılmaktadır. Bu bilgilerden hareketle, Kongre'ye katılan temsilcilerin tartışma kültürüne sahip kişiler olduğu da söylenebilir. Ayrıca çalışmalar sırasında kararlar, hep oylamayla ve bunun sonucuna göre alınmış, parlamento yöntemleri kullanılarak, yasallık ilkesi göz ardı edilmemiştir. Bu özellikleriyle 1919'larda yaşanan Sivas Kongresi deneyiminin, Türkiye'deki demokratik kültürün gelişimine katkı sağladığı, bir başka deyişle demokrasinin gelişimi açısından iyi bir tecrübe ve birikim oluşturduğu ileri sürülebilir.

KAYNAKLAR

- Akbulut, Dursun Ali, "Sivas Kongresi'nin Gündemi", *Sivas Kongresi I. Uluslar arası Sempozyumu* (2-4 Eylül 2002-Sivas), Siskav Yay., Sivas 2002, ss. 125-130
- Akşin, Sina, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2007.
- Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, C.I, Cem Yayınevi, 2. baskı, İstanbul 1992.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri, C. 2, Kaynak Yay., 2. basım, İstanbul, 1999.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri, C. 3, Kaynak Yay., İstanbul 2000.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam*, C.2, Remzi Kitabevi, 8. baskı, İstanbul 1981.
- Aydoğan, Erdal, *Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2000.
- Baykal, Bekir Sıtkı, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1974.
- Cebesoy, Ali Fuat, *Milli Mücadele Hatıraları*, Temel Yay., İstanbul 2000.
- Çeçen, Anıl, "Sivas Kongresi'nin Günümüzdeki Anlamı", *Sivas Kongresi I. Uluslar arası Sempozyumu* (2-4 Eylül 2002-Sivas), Siskav Yay., ss.41-46, Sivas 2002.
- Denizli, Hikmet, *Sivas Kongresi Delegeleri ve Heyet-i Temsiliye Üyeleri*, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996.
- Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, 5. baskı, Ankara 1982.
- Dursunoğlu, Cevat, *Milli Mücadele'de Erzurum*, Ankara, 2. Baskı, Erzurum Kitaplığı, İstanbul 1998.
- Erikan, Celâl, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, Haz.: Rıdvan Akın, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2008.
- Ersoylu, Halil, *Nutuk Üzerine İncelemeler*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1991.
- Goloğlu, Mahmut, *Milli Mücadele Tarihi II*, Sivas Kongresi, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2008.
- Hüsrev Gerede'nin Anıları, Haz.: Sami Önal, 3. Baskı, Literatür Yay., İstanbul 2002.
- İğdemir, Uluğ, *Sivas Kongresi Tutanakları*, 3. baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1999.
- İslam Ansiklopedisi, C. 12/2, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988.
- Kansu, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C.I, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yay., 3. baskı, Ankara 1988.
- Kapani, Münci, *Politika Bilimine Giriş*, 11. Basım, Bilgi Yay., Ankara 1999.
- Kemal, Gazi Mustafa, *Nutuk-Söylev, Vesikalar/Belgeler*, C.III, 2. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, XXIII. Dizi- Sa.2, C. III, Ankara 1999.
- Kemal, Gazi Mustafa, *Nutuk-Söylev*, C.I-III, 4. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, XXIII. Dizi- Sa. 2³, C. I, Ankara 1999.
- Konukçu, Enver, "Erzurum ve Sivas Kongresi Günlerinde Ermeni Meselesi", *Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu 27-29 Mayıs 2002 Ankara*, Gazi Üni. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara 2003.
- Mango, Andrew, *Atatürk*, Türkçesi: Füsun Doruker, 3. baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2004.
- Nadi, Yunus, *Mustafa Kemal Paşa Samsun'da*, Sel Yay., İstanbul 1955.
- Tanör, Bülent, *Kurtuluş Üzerine 10 Konferans*, 2. Baskı, Der Yay., İstanbul 1995.

- Tanör, Bülent, “Milli Mücadelede Kongreler”, *Tanzimattan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.4, İletişim Yay., İstanbul 1985, ss.1137-1150
- Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi*, 1. Kitap, Bilgi Yay., Ankara 1991.
- Türkçe Sözlük*, C.1, 7. baskı, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1983.
- Yalçın, Semih, *Atatürk’ün Milli Dış Siyaseti*, Berikan Yay., 3. baskı, Ankara 2009.
- Yiğit, Nuyan, *Atatürk’le 30 Yıl İbrahim Süreyya Yiğit’in Öyküsü*, Remzi Kitabevi, 2. basım, İstanbul 2004.